

ՅԱԻՐ ԱՌԵՐՈՆ, ԱՆՁԴՈՒՆԵԼԻ
ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԻՌՆԻԶՄԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ,

«ԶԱՆԳԱԿ» հրատարակություն, Եր., 2013, 583 էջ*:

Բանալի բառեր – Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, Թուրքիա, սիոնիզմ, Խորայել:

Հայկական հարցում սփոնզօմի բացասական դերակատարության վերաբերյալ անցյալում նույնպես հրապարակվել են որոշ հետազոտություններ: Սակայն դրանց հեղինակներն ամբողջական կերպով չեն բացահայտել 19-րդ դարի վերջերից հայ ազատամարտի և արևմտահայության հանդեպ սիոնիստների ձեռնարկած բացահայտ ու անտեսանելի քայլերի իրական նպատակները, իսկ հաճախ էլ առաջնորդվել են որոշակի գաղափարախոսական կարծրատիպերով կամ ընթացիկ-քաղաքական հաշվարկներով:

Հայկական հարցում սփոնիստների բացասական դերի առաջին բացահայտող կարելի է համարել երիտրուրբական կուսակցության նախկին գործիչ **Մեվլան Զատե Ռիֆաթին¹**, իսկ ավելի ուշ շրջանում հայ հետազոտողներից այս հարցին անդրադարձել են **Զ.Կիրակոսյանը²**, **Ա. Սարգսյանը³**, **Գ. Յազդյանը⁴**, **Գ. Տերտերյանը⁵**, **Ն.Սարուխանյանը⁶** և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություննե-

* Մեր հարգարժան գրողներին, մտավորականներին ու մանավանդ պատմաբաններին, ովքեր վերջերս ինքնամոռաց կերպով ներգավկեցին այս աշխատության անզուսակ գովերգման և պետական պարզեցումներու գործընթացի մեջ, «Վէմ»-ի խմբագրությունը հորդորում է ուշադրությամբ կարդալ ներկա գրախոսությունը: Որովհետև խրայելցի պատմաբանի հարցադրումների հանդեպ նրանց անքննադատ մոտեցումը փաստորեն դարձել է լուր համաձայնություն՝ Հայոց ցեղասպանության մեջ սփոնիստների պատասխանատվության բաժինը «պատմությանը հանձնելու» Յափր Առողջի խորամանկ փորձի հետ: Խմբ.: Ըստունվել է տպագրության 2.03.2014:

1 Տե՛ս **Մեվլան Զատե Ռիֆաթ**, Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհատի հայաջնօց ծրագիրները, Պէյրութ, 1968:

2 Տե՛ս **Կիրակոսյան Զ.**, Երիտրուրբեր պատմության դատաստանի առաջ, գիրը առաջին, Եր., 1982:

3 Տե՛ս **Կարկիսյան Ա.**, Сионизм от Теодора Герцеля до лорда Ротшильда и Армянский вопрос, Еր., 2005.

4 Տե՛ս **Յազդյան Գ.**, Արդու Համիդ Բ. Կարմիր սովորանը, Պէյրութ, 1980:

5 Տե՛ս **Տէրտերյան Գ.**, Սիոնիզմի և բանթուրքիզմի առնչութիւնները և անոնց սպառնալիքը՝ Հայաստանի լինելուքեան, Պէյրութ, 1990:

6 Տե՛ս **Սարուխանյան Ն.Բ.**, Սիոնիզմի իսկական դեմքը, Եր., 1984:

րում ու հոդվածներում վեր են հանել Հայկական հարցը հրեականի լուծմանը ծառայեցնելու և անգամ զոհաբերելու նպատակով սիոնիստների ծավալած գործունեության առանձին դրվագներ:

Խրայելցի ժամանակակից պատմաբան Յաիր Առորոնի⁷ աշխատությունն այս առումով շահեկանորեն առանձնանում է նրանով, որ այն ավելի ամբողջական է, հիմնվում է հենց հրեական վավերագրերի, մամուկի նյութերի ու հետազոտությունների վրա, և ամենակարևոր՝ գրված է հրեայի ձեռքով։ Նրանում բացահայտվում է ոչ միայն Հայկական հարցի չեզոքացման նպատակով սիոնիստների ու Օսմանյան կայսրության հրեական համայնքի փոխգործակցության հարուստ պատմությունը, այլև ժամանակագրական հաջորդականությամբ ներկայացվում են հրեական ազդեցիկ շրջանակների որոշակի դերակատարությունն ինչպես Արդու Համիդի կողմից կազմակերպված հայկական ջարդերի, այնպես էլ Մեծ Եղեռնի շրջանում։

Աշխատության նախաբանում հեղինակը նշում է, որ գիրքը գրելիս հոյս ուներ արձանագրել Հայոց ցեղասպանության կատարման պահին սիոնիստական շարժման դրսնորած կարեւցանքը և օգնության համեմու փորձերը, սակայն դրա փոխարեն հանդիպել է անտարբերության փաստերի⁸։ Իրականում խոսքը ոչ այնքան անտարբերության, որքան ազգային էգոիզմի դրսնորումների մասին է։

Իր ծավալուն աշխատության սկզբում հեղինակը նշում է Հայկական հարցի վերաբերյալ սիոնիստական շարժման դեկավար Թեորոք Հերցելի հայցըներին։ Պետք է նշել, որ Հերցելը միշտ զուգահեռներ ու համեմատականներ է անցկացրել հայկական ու հրեական հարցերի միջև՝ ձգտելով առաջինի փորձն օգտագործել երկրորդի լուծման համար։ 1896 թ. նոյեմբերի 7-ին Վիեննայում արտասանած իր ձառում նա նշում էր. «Մեծ ծավաներով վերարնակեցումը, որը մենք համարում ենք ցանկալի, միայն սեփական պաշտպանության ներքո իմաստ ունի, հակառակ պարագայում մենք ինչ-որ տեղ կվերաբնակեցնենք նոր հայերի»⁹։ Հերցելը նկատի ուներ Օսմանյան կայսրությունում հայերի իրավագործկ կարգավիճակը, որոնք թուրքական իշխանությունների կողմից մշտապես հալածանքների ու կոտորածների էին ենթարկվում։ Ուստի, Հերցելի կարծիքով, հրեաների վերաբնակեցումը Պահեստինում պետք է իրականացվի միայն այն բանից հետո, եթե այդ տարածքում հրեաները կատանան միջազգայնորեն երաշխավորված ինքնիշխանություն¹⁰։

Այս նպատակով 1897 թ. Հերցելի նախաձեռնությամբ Շվեյցարիայի Բազել քաղաքում հրավիրվում է սիոնիստների առաջին միջազգային համագումարը, որն էլ ստեղծեց Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպությունը¹¹։ Բազելյան համագումարն ուղերձ հեղեղ Արդու Համիդին, որում նշված էր, որ «ողջ աշխարհի հրեաները շնորհակալություն և երախտագիտություն են հայտնում սովորականին իրենց հանդեպ անփոփոխ բարեմտության համար»¹²։ Հաջորդ օրը ստացվեց նաև համագումարին ուղղված՝ Արդու Համիդի շնորհակալագիրը։ Ի նշան այս ուղերձի դեմ բռնորդի՝ Հերցելի գինակիցներից Քերնար Լազարը դուրս եկավ սիոնիստական շարժման գործադիր կոմիտեի կազմից և 1902 թ. «Pro Armenia» թերթում հրապարակեց «Սիոնիստական կոնգրեսը և սուլթանը» հոդվածը, որտեղ քննադատում էր համագումարը, որը գովեր մատուցեց մարդասապանին, ով հայտնի է ծնշված ժողովուրդների արյունը հեղեղով։ Լազարը բռնորում էր, որ համագումարում ոչ որ բռնորդի ձայն չհնչեցրեց սիոնիստ դեկավարների դեմ և չասաց, որ

7 Յաիր Առորոնը 2005 թվականից Խարայելի Բաց համալսարանի ստիլով փառագիրական քաղաքագիտության և հաղորդակցության ամբիոնի վարիչն է, երկար տարիներ այդ համալսարանում վարում է հասուլ դասընթացներ Հոլորուստի և այլ ցեղասպանությունների վերաբերյալ։

8 Տես Առորոն Յա., Ամընդունելի անտարբերություն. Սիոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը, Եր., 2013, էջ 29:

9 Կարկուս Ա., նշվ. աշխ., էջ 15:

10 Նույն տեղում:

11 Տես Սարգսյան Յ.Բ., նշվ. աշխ., էջ 3:

12 Առորոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 163:

«Դուք մեր ժողովրդի խայտառակությունն եք»¹³: Այս հոդվածը Հերցելն իր օրագրում որակել է իրեն ստոր ու չար և ավելացրել. «Հետաքրքիր է, դա նրա ինչին է պետք, թերևս՝ հայերին գեղեցիկ ժեստ մատուցելու համար»¹⁴: Հերցելը Լազարին շափում էր իր արշինով՝ փորձելով հասկանալ, թե նա ինչ շահ ուներ հայերին պաշտպանելու մեջ: Սիոնիստական շարժման ղեկավարի համար իր նախսկին զինակիցն այլևս դավաձան ու թշնամի էր, քանզի համարձակվել էր պաշտպանել հայերին, այլ ոչ թե սիոնիստական հայացըները:

Համագումարը քննադատության ենթարկվեց նաև Ժնևի և Լոգանի հայ, բուլղար, մակեդոնացի, լեհ ուսանողների կողմից, որոնք անարգանքի և զայրույթի արտահայտություններ էին հղում Հերցելին՝ Կարմիր սուլթանին հղած հեռագրի առիթով¹⁵: Խսկ ՀՅ Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Թրօչակ»-ը եզրակացրեց, որ Ժնևի ուսանողական ընկերակցությունը, խոր հարգանք տածելով կեղեքված իրեա ժողովրդի նկատմամբ, միևնույն ժամանակ իր բողոքն է արտահայտում սիոնիստական համաժողովի՝ Կարմիր սուլթանին ուղարկված հեռագրի կապակցությամբ¹⁶: Չնայած դրան՝ Հերցելն իր օրագրում ցինիկորեն գրում էր. «Ամեն դեպքում սուլթանի աշքում դա միայն իմ օգտին կլինի»¹⁷:

Սիոնիստական շարժման հաջորդ առաջնորդ Խայիմ Վեյցմանը ոչ միայն մամուլում հանդես եկավ ի պաշտպանություն Հերցելի և բազեյան համագումարի, այլև հանդիմանեց իրեա սոցիալիստ Էլուարդ Շերնչտայնին, որ նա 1902 թ. հունիսի 26-ին Բեռլինում կարդացած իր «Հայկական տանջանքները և Եվրոպան» դասախոսությունում պաշտպանել է ոչ թե իրեաների գործը, այլ արտահայտվել է Հայկական հարցի լուծման օգտին¹⁸: Հերցելի և նրա համախնների ջանքերն, այսպիսով, ուղղված էին սուլթանին սիրաշահելուն, որը կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ կազմակերպած բռնությունների ու ջարդերի պատճառով հայտնվել էր Եվրոպական երկրների ծաշման ներքո, ուստի սիոնիստները փորձում էին օգտվել այդ իրավիճակից և Հայկական հարցը ծառայեցնել իրեական հարցի լուծմանը:

Դեռևս 1896 թ. մայիսի 22-ին լրնդոնյան սիոնիստական ակումբի ղեկավար Ժ.Սոլոմոնին Հերցելի գրած նամակը լույս է սփռում նաև նման գործելառօճի կոնկրետ նպատակների վրա: Այստեղ առաջ են քաշվում հետևյալ խնդիրները. ա) Եվրոպական մամուլում բարենպաստ կարծիք ձևավորել սուլթանի՝ հայերի հետ հաշուվելու նախաձեռնության նկատմամբ (այն ամենայն հավանականությամբ պես է կատարվել ազդեցիկ իրեա լրագրողների միջոցով), բ) դրանից հետո կարելի է արդեն դիմել հայ գործիչներին:

Նամակում նաև նշվում էր, որ հայերը չպետք է իմանան, որ սիոնիստների միջնորդությունը պայմանավորված է իրեական ազգային շահերով: Խսկ իրեանց նպատակն է համոզել հայկական կոմիտեներին, որոնք մտադիր են հովիսին վերսկսել պայքարը, գրնե մինչև օգոստոս զինադադար կմքել սուլթանի հետ, որպեսզի այդ ընթացքում սիոնիստները հասցնեն վերջինիս հետ գործարքի մեջ մտնել և որոշ զիջումներ ստանալ¹⁹: Այդ նպատակով Հերցելը համաձայն էր կազմակերպել անգամ փոխառության տրամադրում իրեական ֆինանսական շրջանակների կողմից՝ հայերի կողման վսաները փոխառություն համար, պայմանով, որ հայ գործիչները ստորագրեն հաշուվելուն պայմանագիր սուլթանի հետ²⁰:

Ցամաք Առողջության 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների վերաբերյալ իրեական

13 Նոյն տեղում, էջ 166:

14 Կարկիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 40:

15 Տես Առողջության 3ա., նշվ. աշխ., էջ 169:

16 Տես Կարկիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 18:

17 Առողջության 3ա., նշվ. աշխ., էջ 169:

18 Տես Կիրակոսյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 236:

19 Տես Առողջության 3ա., նշվ. աշխ., էջ 178: Տես նաև՝ Կարկիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30-31:

20 Տես նոյն տեղում:

թերթերի հրապարակումների քննության միջոցով ցույց է տալիս, որ վերջիններս նոյնական կատարում էին սուլթանի հայաշխոց քաղաքականության քարոզչական արդարացման սինդիկատական առաջադրանքը: Այսպես՝ Ս. Պետերբուրգում հրատարակվող «Համելից» թերթը քննադատում էր հայերին նրա համար, որ իրենց արարքներով փոշիացնում են մեծ տերությունների ջանքերը, ովքեր նրանց լավն են ցանկանում²¹: Իրականում այդ «լավը ցանկացողների» կիսաքայլերն էին հարկադրում հայերին երրեմն դիմելու ծայրահեղ միջոցների, որպեսզի ստիպեն եվլուսական երկրներին ու սուլթանին կատարել Հայկական հարցում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Նոյն թերթի 1895 թ. հոկտեմբերի 4-ի 214-րդ համարում նշվում էր, որ Կ. Պոլսի հրեաներն իրենց հավատարմությունը ցուցաբերեցին սովորական և մահմեդականների ու ոստիկանների հետ կողք կողքի վճռական հակահարված տվեցին խոռվարար հայերին²²: Թերթի հաջորդ հոդվածներում նկատվում էր անգամ չարախնդություն և հրձվանք, որ հրեաները կարող են երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում զբաղեցնել այն տեղը, որը նախկինում պատկանում էր հայերին²³:

Առորոնք ոչ միայն մամուլի նյութերով, այլ նաև հրեական արխիվային փաստաթյուրով է հիմնավորում այն իրողությունը, որ 1895-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ հրեաները անմիջական մասնակցություն են ունեցել հայերի նկատմամբ հաշվեհարդարներին: Վսպես՝ Երկար տարիներ Շուրբիայում հրեաների գլխավոր ռարքի **Խայիմ Նահումը** ֆրանս-հրեական կազմակերպության նախագահին 1908 թ. ներկայացրած գեկուցում գրում էր, որ Կ.Պոլսում հրեաներն օգնում էին քրդերին՝ գտնելու թարսված հայերին²⁴: Հրեական համայնքում նոյնիսկ քննարկվում էր մայրաքաղաքում հրեաների հակահայ գործողություններն արդարացնող հոդվածներ տպագրելու հարցը, սակայն նրանք իբր վախեցան, որ եթե հրապարակայնութեն սկսեն արդարանալ, թե իրենք չեն արել այն, ինչում մեղադրվում են, ով գիտե, թե ինչ կպատահի նրանց հետ հերթական կոտորածի ժամանակ²⁵: Վսպիսով, կոտորածներին մասնակցելու ամբաստանության հանդեպ արդարանալուց խուսափելու անգամ հրեական համայնքը փորձում էր բացատրել թուրքերի հնարավոր վրեժինդրությամբ:

Վսինը՝ ծայրահեղ գգուշավորությունը, մեղքի զգացումը, բայց միաժամանակ՝ չարախնդությունն ու հայ մրցակիցներին չեզորացնելու, նրանց տեղը գրավելու տեսչը միախաննված էին հանդես զայիս իրքն հրեական համայնքի և մասնավորապես սինդիկատների գործողությունների շարժադիրներ:

Արդյունքում՝ սինդիկատների **առաջին** առաջադրանքը ոչ միայն կատարվեց, այլև գերակատարվեց, քանզի մամուլում Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը արդարացնելուց բացի, Կ.Պոլսի հրեական համայնքը նաև անմիջական մասնակցություն ունեցավ մայրաքաղաքի հայերի 1895-1896 թթ. կոտորածների մեջ²⁶:

Սակայն, **Երկրորդ** հարցի հետ կապված, Հերցենս առանձնապես պարծենալու առիթ չուներ: Երեք ամիս նա փորձում էր համոզել Եվրոպայի հայ հեղափոխական կոմիտեներին, բայց Հերցենի հանդիպությունները թե՛ ոուսահայ Ալավերդովի և թե՛ հնչակյան կուսակցության ղեկավար Ավետիս Նազարբեկի հետ ապարդյուն անցան: Երկուսն էլ Հերցենին վերաբերվում էին չափազանց կասկածանտորեն՝ կրահելով նրա հետին մտադրությունները: Մասնավորապես՝ 1896 թ. հուլիսի 13-ին նա ոուսահպատակ լրագրող **Ռապորտուսի** հետ միասին հանդիպում է Հնչակյան կուսակցության ղեկավար Ավետիս Նազարբեկի հետ: Հերցենը փորձում էր հասկացնել, որ հայերի պայքարից իբր՝ շահում են միայն Ասգիան ու Ռուսաստանը,

21 Տես Առուրուն Յա., նշվ. աշխ., էջ 224:

22 Տես Առուրուն Յա., նշվ. աշխ., էջ 227:

23 Տես նոյն տեղում, էջ 229:

24 Տես նոյն տեղում, էջ 233-234:

25 Տես նոյն տեղում, էջ 235:

26 Տես Առուրուն Յա., նշվ. աշխ., էջ 225-236:

սակայն Նազարբեկը պատասխանում է, որ դա իրեն չի մտահոգում, որ ինքը պայքարում է միայն թուրքերի դեմ²⁷:

Ի վերջո՞՝ նման ծառայությունների դիմաց սուլթանը 1901 թ. մայիսին ընդունում է Հերցեղին: Այս գործում միջնորդի դեր է կատարում հունգարական հրեա, արևելագետ Արմինիոս Վամբերին, ով անձնական կապեր ուներ սուլթան Աբդուլ Համիդի հետ²⁸: Մերժելով հրեաների ներգաղթի ծրագրերը՝ սուլթանը հրեաներին իրավունք է տալիս հողեր գնել Միջազգետքում և հաստատվել այնտեղ, ինչպես նաև կայսրության մերձավորարևելյան արարաբնակ տարածքներում: Սակայն շուտով օսմանահպատակ հրեաների հավաքառելին դարձավ Պաղեստինը, քանզի որոշ ժամանակ անց Պաղեստին գաղթելու իրավունք ստացան 100.000 հրեաներ: Հերցեղը պարզեցաւրկում է սուլթանի կողմից «Մեջիդի» շրանշանով, սուլթանը հետագայում հրեական մի ընկերության թույլատրում է հաստատվել և այգեգործությամբ գրադարձել Պաղեստինում, որը եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ այնտեղ հողեր գնելով²⁹:

Առլորն իր գորի հաջորդ ենթագլուխներում շատ հպանցիկ է անդրադառնում սիոնիստների համագործակցությանը երիտրուրքերի հետ և կարծես փորձում է շրջանցել այդ հարցը. մինչդեռ դա շատ կարևոր է 1909 թ. Կիլիկիայի հայության կոստրածների. իսկ հետագայում նաև՝ Մեծ Եղեռնի ժամանակ հրեական համայնքի և սիոնիստների գործունեության տրամադրանությունը հասկանալու համար:

Սիոնիստները զգալի դեր խաղացին երիտրուրքական կազմակերպությունների ամրապնդման և 1908 թ. հեղաշրջման նախապատրաստման ու իրականացման գործում: Պատահական չէ, որ Օսմանյան կայսրությունում անզլիական դեսպան **Լոռութըրը**, բնութագրելով երիտրուրքերի սկզբնական շրջանի գործունեությունը, այն գերազանցապես համարում էր հրեական՝ նշելով, որ հրեաները ձգտում էին այդ շարժումից մեկուսացնել հայերին, հույսերին, բուլղարներին և մյուսներին³⁰:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական մարմնի՝ Սալրնիկ տեղափոխվելուց հետո հրեա գործիչները սկսեցին թափանցել նաև պետական մարմիններ: Նրանց թվում էր օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Էմանուիլ Կարասոն, ով հանդիսանում էր նաև «Սակելոնիա Ռիզորտա» մասնական օրյակի մեծ վարպետը³¹: Նա, իր օրյակում թաքցնելով սուլթանի անվտանգության մարմինների կողմից հետապնդվող երիտրուրքերին, շահում էր նրանց վստահությունը և այդ կերպ երիտրուրք սպաների ու ոչ զինվորականների միջոցով փորձում էր հրեաների ազդեցությունը տարածել կայսրության վրա³²:

1909 թ. Աղանայում և շրջակա բնակավայրերում շուրջ 30.000 հայերի կոտորածների վերաբերյալ Առլորնը ներկայացնում է Երուսաղեմում լույս տեսնող «Հացվի» թերթի մայիսի 4-ի 163-րդ համարում **Խոտամար Բեն Ավիի** տպագրած «Մենք» հոդվածը, ինչը հրեաների շրջանում մեծ բանավեճի առիթ դարձավ: Հոդվածագիրը քննադատում էր հրեաների անտարերությունը հայերի տառապանքների նկատմամբ՝ նշելով, որ հրեաները սեփականացրել են «տառապանքի մենաշնորհը՝ չցանկանալով բնդունել», որ «աշխարհում կան նաև որիշ ժողովուրդներ, որոնց բաժին են ընկել ոչ պակաս տառապանքներ»³³: Հոդվածում նշվում էր, որ Երուսաղեմի հայկական համայնքը խնդրանքով դիմել է ուարբի Սալահատին,

27 Տես **Կարկիսյան** Ա., նշվ. աշխ., էջ 32:

28 Տես **Եազրեմեան** Գ., նշվ. աշխ., էջ 288:

29 Տես նոյն տեղում:

30 Տես **Սարգիսյան** Ն.Բ., նշվ. աշխ., էջ 24:

31 Տես **Կարկիսյան** Ա., նշվ. աշխ., էջ 48:

32 Տես Թուրքիան, վիոնիկմը, մասնները և Հայոց ցեղասպանությունը (իբաստաթյթեր և ուսումնակիրություններ), Եր., 2005, էջ 38:

33 Առլորն Յա., նշվ. աշխ., էջ 194:

որ նրա թեմը ֆինանսական օգնություն ցույց տա Ադանայում և շրջակայքում մահմեդականների կողմից սպանված հայերի դժբախտ ազգականներին: «Հացվի» թերթի խմբագրությունը սկսել էր կատարել առաջին հանգանակությունը և նվիրատվությունների հաշիվ էր բացել հօգուտ աղետյալ հայերի՝ կոչ անելով օգնել, սակայն օգնության փոխարեն քննադատության տարավի տեղաց խմբագրության վրա: Շուտով սկսվում է նաև «Հացվի» թերթի բոյկոտը, բողոքի նամակներ են ուղղվում խմբագրությանը, որոնց մի մասը նույնիսկ տպագրվում է թերթի էջերում:

Հայերին պաշտպանելու այս փորձից հետո հրեական բոլոր թերթերը «Հացվի» թերթին ու նրա հոդվածագրին միաբերան անվանեցին «ստոր դավաճան»: Վիլնյում (Վիլնյուս) հրատարակվող սիոնիստական «**Հեղ Հայցման**» թերթի էջերում **Յակով Ռարինովիչը**, քննարկելով 1909 թ. Ադանայում և շրջակա քննակավայրերում հայերի կոտորածները, քննադատում էր հայերին նրանց «անհետատես պահվածքի» համար: Նա համոզված էր, որ հայերը սիսալ են գործել՝ թուրքերի դեմ պայքարի մեջ մտնելով, նրանց բոլոր գործողությունները, ներառյալ ահաբեկչությունը, համարում էր քաղաքական կարգատեսություն և գտնում էր, որ հրեաներին հարկ է դրանից դաս քաղել³⁴: Եվ հրեաները իսկապես «դաս քաղեցին», ինչը դրսնորվեց նրան, որ Մեծ Եղեռնի տարիներին անգամ կարեկցանքի դրսնորում չնկատվեց հրեաների կողմից:

Սիոնիստների և երիտրուքերի համերաշխության մասին էր խստում նաև այս փաստը, որ Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց առաջ՝ 1914 թ. հունիսի 23-ին, Ստամբուլի «**Նորի Օսման**» ակումբում կայացած իթրիհատ կուսակցության ակտիվիստների և սիոնիստների համատեղ գաղտնի ժողովին մասնակցել է մոտ 700 մարդ, այդ թվում՝ **Թալեարը**, որը հավաքի զլիավոր ձառախոսներից էր: Նա հայերին մեղադրել է ուսասիրության մեջ, ուստի որոշվել է բոյկոտ հայտարարել ինչպես հայերին, այնպես էլ հոյներին³⁵:

Անդրադարնալով Առաջին աշխարհամարտին ու Մեծ Եղեռնին, Առորոնը նշում է, որ ի տարբերություն հայերի, որոնք պատերազմի ժամանակ կողմնորոշված էին դեպի Աստանի տերությունները, սիոնիստական շարժումը սատարում էր Օսմանյան կայսրությանը և Գերմանիային, այսինքն՝ հայածողներին ու մարդապաններին³⁶: Հայերի հետ կատարվածից ելնելով՝ նրանք վստահ էին, որ ճիշտ կողմ են ընտրել «Երկրորդ հայեր» շղանալու համար³⁷: Ուստի պատահական չէր, որ Գերմանիան իր հերթին հովանափորում էր սիոնիստներին և քաջակերում նրանց գործունեությունը: Օրինակ՝ Կ.Պոլսում գերմանական դեսպանատունը սիոնիստների տրամադրության տակ էր դրել հեռագրային և դիվանագիտական սուրիանդակների ծառայությունները³⁸: Գերմանական զիսավոր շտաբը 1916 թ. նոյնիսկ պնդում էր, որ թուրքերը սիոնիստներին զիջումների գնան Պաղեստինի հարցում³⁹:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ենաբագլիում Առորոնը ստույգ կերպով ներկայացնում է հայերի զանգվածային քնածնջման փուլերը՝ հայ տղամարդկանց զորակոչը և ոչնչացումն օսմանյան քանակում, Արևմտյան Հայաստանի հայրափումը, մահվան քարավաններում արևմտահայերի քնածնջումը և նրանց մասցորդների ոչնչացումը Սիրիայի անապատներում: Հեղինակը հերքում է նաև Վանում հայերի ապստամբության թուրքական վարկածը՝ ընդգծելով ինքնապաշտպանության կազմակերպման փաստը: Պատասխանելով թուրքական ժխտողական վարկածին, նա իրավացիորեն նշում է, որ Կ. Պոլսի հայերի չտեղահանվելը պայմանավորված էր դեսպանների առկայության հանգամանքով:

34 Տես նոյն տեղում, էջ 221:

35 Տես Կիրակոսյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 243:

36 Տես Առորոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 42: Տես նաև՝ Կարկիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

37 Տես նոյն տեղում, էջ 39:

38 Տես Լլոյդ Ջորջ. Правда о мирных переговорах, М., 1957, с. 285.

39 Տես նոյն տեղում:

Առորոնք ուշադրության է արժանացնում նաև մշակութային ցեղասպանությունը, նշելով, որ թուրքերի քաղաքականության շարունակությունն էր հայկական եկեղեցիների ու մշակութային օջախների ոչնչացումը⁴⁰: Երիտրուրքերի դատավարությունը հեղինակը Փարս է համարում՝ ծիշտ նկատելով, որ ցեղասպանության կազմակերպիչներից շատերը ոչ միայն չդատապարտվեցին, այլև նրանցից ոմանք նոյնիսկ չազատվեցին զբաղեցրած պաշտոններից⁴¹:

Հետինական անընդհատ զուգահեռներ է տանում պատերազմի տարիներին հայկական ու հրեական համայնքների կացության միջև, փորձում է համեմատություններ անցկացնել: Հայոց ցեղասպանությանը զուգահետ՝ 1915 թ. փետրվարին «Պաղեստինում սկսվեց հրեաների մոտ եղած զենքի բռնագրավման գործընթացը, քանզի թուրքերը մտավախություն ունեին, որ հրեաները կարող էին համագործակցել բրիտանական զորքերի հետ: Զենքը հանձնելուց հրաժարվելով երկար չտևեց, Զիխրոն-Յասակովի մի շարք բնակիչներ հայտնվեցին բանտում, որտեղ նրանց տանջանքների ենթարկեցին: Թուրքերի պահանջը կատարվեց այն բանից հետո, եթե սպառնացին համայնքի բոլոր աղջկներին հանձնել թուրք սպաներին: Քանի որ հրեաները գիտեին, որ թուրքերն ընդունակ էին գնալու այդ քայլին, տեղի տվեցին և հանձնեցին զենքը, որից հետո բանտարկվածներն ազատ արձակվեցին⁴²:

Հետաքրքրական է նաև հերինակի վկայություն այն մասին, որ ժամանակին բրիտանացիների ստեղծած հրեական հետախուզական ցանցի՝ «Նիլի» խմբի ապագա ղեկավար Արոն Արոնսոնը 1916 թ. նոյեմբերին անգլիացիների համար գրված «Pro Armenia» հուշագրում հայտարարում էր, որ հայերի ոչնչացման մասին տեղեկությունները հնար ստացել է 1915 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին՝ Յաֆֆայում ապրող գերմանացիներից, որոնք իրենց աշքերով էին տեսել այդ ամենը: Հասկանալի է, որ այս հուշագիրը Արոնսոնը գրել էր բրիտանացիների խնդրանքով, նախապես տրված հարցերով՝ ովքեր գիտեն հայերի նկատմամբ իրականացված հաշվեհարդարի մասին, թուրք ազգարակցության որ մասն է դրանում մասնակցում, ինչպես են արձագանքել մեծ տերությունները և այլն⁴³:

Բացի դրանից՝ Արոնսոնը անգլիացիների համար գրել է նաև «Հայերի ոչնչացման մասին» վերնագրով մեկ այլ հուշագիր, որն ի տարրերություն նախորդի, հիմնականում նվիրված է թուրքերի կողմից հայերին պատկանող սեփականության թալանին, հայերի կոտորածների հետևանքներին և Օսմանյան կայսրության տնտեսության հարցերին: Արոնսոնը նշում էր, որ թուրքերն ի վիճակի չեն կառավարելու տնտեսությունը կամ կազմակերպելու իրենց պետական մարմինների աշխատանքը առանց հայերի: Հուշագրի հերինակը ներկայացնում էր նաև հայերի սեփականության մեթոդական թալանի գործընթացը, որն առանց որևէ փոխհատուցում տրամադրելու՝ վերաբաշխվում էր ազդեցիկ թուրքերի միջև⁴⁴:

«Նիլի» խմբի ղեկավարներից Ալեքսանդր Արոնսոնը, չկարողանալով Ալեքսանդրիայում կապ հաստատել բրիտանական հետախուզության հետ, տեղափոխվում է ԱՄՆ, որտեղ էլ տպագրում է «Հայեր, եղբայրներ իմ» հոդվածը: Այստեղ նա իր կարեւոցանքն է հայտնում ոչնչացվող հայ ժողովրդին՝ կոչ անելով ընդհանուր պայքարում միավորվել հրեա ժողովրդի հետ⁴⁵: Ի պատասխան եղբայր՝ Արոն Արոնսոնի նամակի, թե ինչո՞ւ է հանձնարարությունը կատարելու փոխարեն նման հոգված հրապարակել, ինչը կարող է վնաս հասցնել հրեական համայնքին, Ալեքսանդրը նկատում է, որ ԱՄՆ-ում հրեաները և սիրիստները գերմանամետ են, և դրանից ենելով՝ անգլիացիները չեն վստահում հրեաներին: Այդ իսկ պատճառով

40 Տես Առորոնք Յա., նշվ. աշխ., էջ 87:

41 Տես նոյն տեղում, էջ 97:

42 Տես նոյն տեղում, էջ 261:

43 Տես նոյն տեղում, էջ 295:

44 Տես Առորոնք Յա., նշվ. աշխ., էջ 293:

45 Տես նոյն տեղում, էջ 252:

իբր՝ նա ստիպված էր ապացուցել իր լոյալությունը դաշնակիցներին և, ստվերից դուրս գալով, քարոզչական այդ հոդվածը հրապարակել մամուլում, և, որ դրա համար արժեք ունի կի դիմել⁴⁶: Փաստորեն հոդվածի հեղինակը, «Նիլի» խմբի անդամ Ալեքսանդր Արոնսոնը խոստովանում էր, որ հայերին կարեկցանք հայտնելու իր քայլը զուտ քարոզչական նպատակ է հետապնդել: Այս փուլում բրիտանական դիվանագիտությունն էապես ակտիվացրել էր սիռնիստական շարժումն իր նպատակներին ծառայեցնելու ջանքերը և փորձում էր նախաձեռնությունը խել գերմանացիներից, որոնց գործերը բոլոր ճականներում այդքան էլ լավ չէին: Դա ձեռնտու էր նաև սիռնիստներին, որոնք 1916 թ. մարտից արդեն խնդիր էին դրել փոխել իրենց կողմնորոշումը դեպի Ասգլիա, ինչը դժվար չէր անել, հաշվի առնելով Լոնդոնում գործող այնպիսի ազգեցիկ սիռնիստ գործիչների առկայությունը, ինչպիսիք էին **Խայիմ Վայցմանը, Լորդ Ռոտշիլդը և Ն.Սոկոլովը**⁴⁷:

Ուրեմն՝ Ալեքսանդր Արոնսոնի քայլը սիռնիստական շարժման փոխակերպումների հերթական արտահայտություններից մեկն էր ընդամենը: Այս լույսի ներքո կասկածելի է գրքի հեղինակի այս պնդումը, թե «Նիլի» խումբը և նրա դեկավարները փորձ չեն կատարել օգտագործել Հայկական հարցը իրենց նպատակներին հասնելու համար⁴⁸: Տարակուսանք է առաջացնում այն, որ Յա. Առիրոնն, ի դեմս «Նիլի» խմբի, անպայման ուզում է տեսնել գոնե մի բացառություն հրեական համայնքում, որն արձագանքեց և կարեկցանք արտահայտեց հայերի կոտորածների հետ կապված, իսկ մյուսները որդեգրել էին թուրքամետն կեցվածքները⁴⁹:

Հրեական համայնքի համար տագնապալի էր նաև 1917 թ. գարունը, երբ Զեմալ փաշան հրաման արձակեց Թեղ Ավիվից հրեաներին Շարոնի և Գալիլեայի գյուղատնտեսական շրջաններ արտաքսելու մասին: Զեմալի այս հրամանը կապված էր բրիտանական զորքերի սպասվող հարձակման հետ: Մինչ այդ բրիտանական եզիպոտոյան բանակը արդեն երկու անհաջող հարձակում էր կազմակերպել Գազայի ուղղությամբ⁵⁰: Հատկանշական է, որ Զեմալի հրամանի հիմքում ընկած էին անհավատարմության վերաբերյալ այս նույն «հիմնավորումները», որոնք դրանից առաջ թերվել էին Թալիեաթի առաջարկած ու ընդունված հայերի «Տեղահանության մասին» օրենքում: Ուստի պատահական չէ, որ հրեաները այդ իրողությունը նորից փորձեցին համեմատել հայերի զանգվածային կոտորածների հետ և մեծ աղմուկ բարձրացրին առաջին հերթին Օսմանյան կայսրության դաշնակից երկրներում՝ Գերմանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում⁵¹: Համաշխարհային մանուկում նրանք անմիջապես տեղեկատվություն տարածեցին, թե իբր՝ Զեմալը պլանավորել է հրեաների հետ անել այն, ինչն արեցին հայերի հետ, չափազանցներով որոշ տվյալներ: Անգամ Կենջ լուրեր հրապարակվեցին, իբր՝ տեղահանությանը դիմադրողներին կախել են Թեղ Ավիվի դարպասների առաջ⁵²: Զեմալը ստիպված եղավ վերանայել իր որոշումը և հանդիպելով հրեաների դեկավարների հետ՝ պահանջեց հնարավորինս շուտ հերքում տպագրել նույն թերթերում:

Գնահատելով Զեմալ փաշանի սաստմանն ուղղված այս քայլերը՝ Յա. Առիրոնը համաձայնում է «Նիլի» խմբի դեկավար Արոնսոնի և սիռնիստական պաշտոնական ամսագրի՝ **«Պատեստինի»** ինքնազոհ և վերամբարձ տեսակետների հետ, որ Գերմանիան և Թուրքիան լավ յուրացրին, որ հրեաների դեմ բռնությունները չեն մարտելու, ինչպես մարտեցին հայերի գլխին սարքած կոտորածները⁵³: Սակայն

46 Տես նույն տեղում, էջ 259:

47 Տես Կարկիսին Ա., նշվ. աշխ., էջ 62:

48 Տես Առլոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 255:

49 Տես նույն տեղում, էջ 448:

50 Տես նույն տեղում, էջ 127:

51 Տես նույն տեղում, էջ 125:

52 Տես Առլոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 131:

53 Տես նույն տեղում, էջ 137:

պնդումներն առ այն, որ հրեաները կարողացան հաջողության հասնել համաշխարհին հասարակական կարծիքի բողոքը բարձրացնելով, մերժվում են հենց «Պահեստին» կողմից, քանզի նշվում է, որ նոյնը անում էին հայերը, բայց դա նրանց չփրկեց: Թերթը նաև նկատում է, որ Գերմանիան հասկանում էր, որ իրենց քաղաքական ազդեցությամբ հայերը երբեք չեն կարող համեմատվել հրեաների հետ⁵⁴: Իրականում խոսքը Գերմանիայում հրեաների ֆինանսական հնարավորությունների մասին էր, ինչը վեր էր ածվել քաղաքական ազդեցության:

Հրեաները փրկվեցին նրա շնորհիվ, որ ի տարրերություն հայերի, ուժեղ համայնք ունեին օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայում և նրա միջոցով էին ազդում թուրքերի վրա, իսկ չեզոք երկրների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի ճաշումներն իրենց արդյունավետությամբ չեն կարող համեմատվել գերմանական միջամտության հետ:

Այս առումով առնվազն տարօրինակ է Յա. Առիրոնի դատողությունն այն մասին, որ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ՝ 1915-1916 թվականներին, հրեական համայնքն անզոր էր և այն սկսեց արդյունավետ գործել միան 1917 թ. Թե՛ Ավիկից հրեաների արտաքսման ժամանակ: Իրականում հրեական համայնքը դրանից առաջ էլ անզոր չէր, նրա թիկունքին կանգնած էին համաշխարհային սիոնիստական շարժումը և Գերմանիան, որը մեծ ազդեցություն ուներ թուրքական կառավարության վրա, ինչն ըստունում է նաև հեռինակը: Պարզապես հրեաներն իրենց հնարավորությունները գործադրեցին միայն սեփական խնդիրները լուծելու և իրենց շահերը պաշտպանելու համար, այդ թվում՝ օգտագործելով նաև հայերի կոտորածների փասոն պաշտպանվելու հնարավորությունը:

«Նիլի» խմբի գործունեության մասին հրեական համայնքին հայտնի դարձավ 1917 թ. մարտին, իսկ հոկտեմբերին՝ նաև թուրքական իշխանություններին: Ականատեսների վկայությամբ՝ 1917 թ. հոկտեմբերի 4-ին Յաֆֆայի գավառապետը, հավաքերով գյուղապետերին, սպառնաց հրեաների հետ անել նույնը, ինչ արել են հայերի հետ, եթե նրանք իրեն շիայտնեն «Նիլի» խմբի ղեկավարներից մեկի՝ Լիշանսկու տեղը⁵⁵: Դրանից հետո սկսվում են ձերքակալություններ, հրեական համայնքի ներկայացուցիչները մեղադրվում են լրտեսության մեջ, և այդ պահին թե՝ «Նիլի» դատապարտված անդամները և թե՝ հրեական համայնքը կրկին հիշում են Հայոց ցեղասպանության մասին: «Նիլի» դատապարտված անդամներն իրենց գործունեությունն արդարացնում էին նրանով, որ փորձում էին թույլ չտալ, որ հրեաների հետ պատահի նույնը, ինչ տեղի ունեցավ հայերի հետ, իսկ համայնքը մտավախություն ուներ, որ խմբի բացահայտումը անիր կտա թուրքերին՝ հրեաների հետ կրկնելու հայերի ձակատագիրը⁵⁶: Դրանից ենեկով՝ հրեական համայնքն անմիջապես հայտարարեց, որ «Նիլի» խմբի անդամները անջատողականներ են, որոնք չեն արտահայտում համայնքի դիրքորոշումները: Նոյնիսկ հրեական «Հաշոմեր» ռազմականացված կազմակերպությունը մահափորձ կազմակերպեց «Նիլի» խմբի ղեկավարներից Ի. Լիշանսկու դեմ:

Թելավիվյան սկանդալից հետո, սակայն, Ձեմալը խուսափում էր նոր խանդիւներից և ուղղակի թույլ տվեց, որ հրեաներն իրեն համոզեն, որ դա եզակի մարդկանց գործ է՝ հանգիստ թունելով հրեական համայնքին: Միանգամայն իրավացի է հեղինակը, երբ ծայրաստիճան կասկածելի է համարում այն, թե Ձեմալ փաշան խսկապես մտադիր էր հրեաների հետ վարվել նոյնքան դաժանաբար, որքան հայերի: Նա պնդում է, որ եթե Ձեմալը նոյնիսկ ցանկանար է, ապա դժվար թե կարողանար դա անել, քանզի պատերազմը մոտենում էր ավարտին, իսկ Պահեստինի սահմանների մոտ կանգնած էր բրիտանական բանակը⁵⁷:

Ամփոփելով ցեղասպանությանը նվիրված ենթագլուխը՝ Յա. Առիրոնը կրկնում

54 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 138:

55 Տե՛ս Առիրոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 143:

56 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 141:

57 Տե՛ս Առիրոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 146:

Է Յեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության հիմնադիր նախագահ, հրեա յեղասպանագետ **Խարայել Չարնիի** այս միտքը, որ Հայոց յեղասպանության ժխոտումը հավասարազոր է Հոլորոստի ժխտմանը⁵⁸: Յա. Առորոնը նույնպես գտնում է, որ Հայոց յեղասպանության դատապարտված չինելը ոգևորեց Հիտլերին Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հրեաների Հոլորոստը կազմակերպելու համար, քանզի նա քաջատեղյակ էր հայերի զանգվածային կոտորածների և երիտրուրք պարագլուխների անպատճի մնալու մասին⁵⁹:

Թվում է, թե այս կերպ Յա. Առորոնը ժխտում է Խարայելում, ինչպես նաև հրեա հետազոտողների ճշող մեծամասնության շրջանում տարածված Հոլորոստի անկրկնելիության ու եղակիության տեսությունը, սակայն այդ ամենի հետ մեկտեղ նա, հակասելով ինքն իրեն, քիչ անց, կամա թե ակամա, առաջ է մոլուս նույն տեսակետը, երբ գրում է. «Քախումը հայերի և թուրքերի միջև ռասայական աստաղ չուներ: Դա ազգակրոնական բախում էր՝ ներգրավված անկախության պայքարի պատմության մեջ, որի շրջանակներում առավել հզոր հակառակորդը ոչնչացրեց մեծարիվ խաղաղ քաղաքացիների, սակայն նա իր առջև խնդիր չէր դրել մինչև վերջին մարդը ոչնչացնելու բոլոր հայերին (ընդգծումը մերն է- Ա. Մ.)»⁶⁰:

Այսպիսով, Յա. Առորոնը Հայոց յեղասպանությունը բնութագրում է որպես թուրք-հայկական ընդհարում՝ ակամայից կրկնելով Հայոց յեղասպանության ժխտողականությանը ծառայող այսպես կոչված՝ «միջամայնքային բախման» թուրքական վարկածը՝ մի տարբերությամբ. թուրքերի պնդմամբ «քախումը» եղել է ոչ թե թուրքերի ու հայերի, այլ հայերի ու մահմեդականների միջև, և իրականացվել են փոխադարձ ջարդեր, որոնց հետևանքով տուժել են ոչ միայն հայերը, այլև մահմեդականները, և յեղասպանության մասին խոսք անգամ լինել չի կարող⁶¹: Ինչ վերաբերում է Հայոց յեղասպանության ռասայական բնույթ չունենալուն, ապա պետք է նշել, որ ինչպես նացիզմը, այնպես էլ պանթուրքիզմը ռասիստական գաղափարախոսություններ էին, և թուրքերը, դրանից ենթելով, նպատակ էին դրել ոչնչացնել բոլոր հայերին: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ թեմպականները շարունակեցին իրենց նախորդների հայացին քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստանում, Բարքում, Կիլիկիայում և Զմյունիայում: Այլ բան է, որ նրանց չհաջողվեց այդ ծրագիրն ամբողջությամբ կյանքի կոչել ձիշտ այնպես, ինչպես նացիզմի հետևորդ գերմանացիներին չհաջողվեց լիովին ոչնչացնել բոլոր հրեաներին, ինչից, սակայն, նացիզմի ռասիստական բնույթը չի փոխվում:

Յա. Առորոնը նաև մեջքերում ու կարծես համերաշխավում է **Յակով Թալմոնի** և մյուս հետազոտողների այն կարծիքի հետ, թե հրեական Հոլորոստը տարբերվում էր նրանով, որ դահիճները բացառում էին զրհերի կողմից իրենց ծակատագիրը փոխելու հնարավորությունը՝ հաղթողներին հանձնվելու, հավատքը փոխելու կամ ստրուկներ դառնալու միջոցով⁶²: Այս կերպ ակնարկվում է, թե հայերը, դավանափիս լինելով, ողջ մասին հնարավորություն էին ստանում, ինչից զրկված էին հրեաները: Իրականում նշված «հնարավորություն» ընդամենը որոշ ժամանակով էր երկարածում զրհերի կյանքը: Հրեաները նոյնպես որոշ ժամանակ ստրկական աշխատանքներով են երկարածուել իրենց կյանքը համակենտրոնացման ճամբարներում՝ նացիստների ողորմածությանը հանձնվելով: Անշուշտ, կային հայեր, որոնք, իրենց հավատքը փոխելով, հոյս ունենալով քրիստոնությունը, որոշ ժամանակով էր երկարածում զրհերի կյանքը: Հրեաները նոյնպես որոշ ժամանակ ստրկական աշխատանքներով են երկարածուել իրենց կյանքը համակենտրոնացման ճամբարներում՝ նացիստների ողորմածությանը հանձնվելով: Անշուշտ, կային հայեր, որոնք, իրենց հավատքը փոխելով, հոյս ունենալով քրիստոնությունը, որոշ ժամանակով էր երկարածում զրհերի կյանքը, քանզի հայտնի են Թավեաթ փաշայի զաղտնի հեռագրերը, որոնցով իրամայվում էր չխնայել նույնիսկ դավանափիս եղած հայերին: Իսկ

58 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 100:

59 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 36–37:

60 Նոյն տեղում, էջ 46:

61 Տե՛ս **Տատյան Վ.**, Հայոց յեղասպանության ժխտման հիմնական փաստարկները, աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, Եր., 2005, էջ 10–11:

62 Տե՛ս **Առորոն Յա.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

ընդհանուր առմամբ՝ հավատափոխությունը ցեղասպանության առաջին քայլն է, որը հեռացնում է տվյալ անհատին զրի խմբին պատկանելուց:

1917 թ. նոյեմբերի 2-ին Լորդ Ռոտշիլդին ուղարկված **Բալֆուրի հոչակագիրը** մեծ խանդավառություն առաջացրեց բոլոր հրեաների մոտ, իսկ Պոդրս Նորդարը նույնիսկ շորհավորական ուղերձ հղեց լորդ Ռոտշիլդին, որը սիոնիստները նախատեսում էին հրապարակել հարմար պահի⁶³: Վերջիններս 1918 թվականին Լոնդոնի հայկական «Արարատ» ամսագրում տպագրեցին «Հայկական հարցը սիոնիզմի տեսանկյունից» հոդվածը, որտեղ արտահայտված տեսակետներին, ի դեպ, ոչ բոլոր սիոնիստներն էին համաձայն: Օրինակ՝ սիոնիստ գործիչներից **Ահար Հաամը** հրաժարվեց մինչև տպագրվելու կարդալ և խմբագրելու այդ հոդվածը, քանի որ նոր իրավիճակում հայերի և հրեաների միության համար հիմք չէր տեսնում: Նորա կարծիքով, քանի որ ոտուններն արդեն դուրս էին եկել Թուրքիայի հետ պատերազմից, ուստի ակնհայտ էր, որ թուրքերը շուտով նորից իշխելու էին Հայաստանում: Դրանից ելնելով՝ նա նպատակահարմար էր գտնում համագործակցելու միայն արաբների հետ, որոնց հետ հրեաները ստիպված են խաղաղ ապրել Պահեստինում⁶⁴:

Իր ընդարձակ ուսումնասիրության վերջում անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության ձանացման հարցում Խարայելի արդի պաշտոնական դիրքորոշմանը՝ հեղինակը մատնանշում է չորս աղմկահարույց իրադարձություններ: 1978 թ. ցուցադրությունից հանվեց Երուսաղեմի հայկական թաղամասի մասին պատմող Փիլմը, 1982 թ. Խարայելյան կատավարությունը միջամտեց Հոլորոստին և ցեղասպանությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովի անցկացման ծրագրերին, 1989 թ. Խարայելը անուղղակի կերպով նպաստեց, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը հրաժարվի Հայոց ցեղասպանության իշխատակի օրը մտցնել պաշտոնական օրացույց, 1990 թ. Խարայելում արգելվեց «Ճանապարհորդություն դեպի Հայաստան» ամերիկյան հեռուստատեսային փաստակավերագրական ֆիլմի ցուցադրումը, որից լիովին կարելի է կարծիք կազմել այդ երկրի վերաբերմունքի մասին:

1978 թ. հայ համայնքի մասին պատմող ֆիլմը Էկրան չբարձրացավ այն պատճառով, որ նրանում որոշ դրվագներ նվիրված էին հայերի զանգվածային կոտորածներին, որոնք հիմնված էին Երուսաղեմի հայկական թաղամասում բնակվող ցեղասպանությունը վերապահների պատմածների վրա⁶⁵: Հեղինակի կարծիքով՝ այդ գործողությունների հետևում կանգնած էին թուրքական իշխանությունները և Խարայելի արտաքին գործերի նախարարությունը: Նոյն ուժերը 1991 թ. «Նիլի» խմբի անդամներից մեկին՝ **Սառա Արոնսոնին** նվիրված «Սառա» փաստագրական ֆիլմի ցուցադրությունից առաջ մոնտաժեցին 40 վայրկյան տևողությամբ լրասնկարային վկայությունները Հայոց ցեղասպանության մասին, ինչը փաստորեն շարժառիթ էր հանդիսացել ֆիլմի նկարահանման համար:

Ինչ վերաբերում է 1982 թ. գիտաժողովին, ապա Խարայելի արտգործնախառարությունը մերժեց անգամ Հայոց ցեղասպանության հարցի քննարկումը հրեական պետության տարածքում՝ առաջարկելով այն երկրորդական հարցերի շարքը տեղափոխելու տարրերակը, որի համաձայն՝ հայ գեկուցողները ոչ թե ելույթ էին ունենալու, այլ իրենց տերստերը ներկայացնելու էին գրավոր տեսքով: Դրանից ելնելով՝ կազմակերպիչները քննարկում էին գիտաժողովը այլ երկրում անցկացնելու հարցը: Ի վերջո՞ հրեական իշխանությունները տեղի տվեցին, սակայն գիտաժողովի բացումը տեղի ունեցավ ոչ թե Հոլորոստի թանգարանում՝ Յադ Վաշեմում, այլ Թեղ Ավիվում վերջինիս բոյկոտի պատճառով: Ըստհանրապես՝ Խարայելի արտգործնախարարության ճշշման տակ հայտագրված 600 մասնակիցներից ներկա գտնվեցին 300-ը և այս ամենը նրա համար, որ 150 գեկուցողներից ընդհամենը 6 հայեր խոսելու էին Հայոց ցեղասպանության մասին⁶⁶: Չսայած այդ բոլոր ճնշում-

63 Տե՛ս **Առողջ Յա.**, նշվ. աշխ., էջ 357:

64 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 372:

65 Տե՛ս **Առողջ Յա.**, նշվ. աշխ., էջ 487:

66 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 490:

ներին՝ գիտաժողովը կայացավ, ինչը կարևոր հաղթանակ էր:

Դրանից հետո՝ 1985, 1987 և 1989 թվականներին, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևերի տապալման համար ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Թուրքիայի հրեա գործարարները և հրեական համայնքի առաջնորդները, իսկ 1989 թ. նոյն գործում իրեն դրսորեց արդեն Խորայել պետությունը: Այդ մասին ազդարարեց «Հայրենի» խրայելյան ծանրակշիռ թերթը, իսկ Վաշինգտոնում Խորայելի դեսպանատան, արտգործնախարարության և վարչապետի քարուղարության պաշտոնական հերքումներին ինչպես ԱՄՆ-ում, այսպես էլ Խորայելում վերաբերվեցին թերահավատորեն⁶⁷:

Յա. Առորոնը, ներկայացնելով ԱՄՆ-ի հրեական լրբիստների հակահայ գործունեությունը Կոնգրեսում, մեջբերում է նրանցից մեկի ցիկիկ արտահայտությունը, թե «կենդանի հրեան մեզ համար շատ ավելի կարևոր է մեռած հայից»⁶⁸, այդ կերպ իր՝ մտահոգություն ցուցաբերելով Թուրքիայի հրեական համայնքի անդամների նկատմամբ:

1990 թ. «Ճանապարհորդություն դեպի Հայաստան» ֆիլմի ցուցադրության մերժման դեմ հանդես եկավ Խորայելի հայ համայնքը, կազմվեց բողոքագիր, որով դիմեցին վարչապետին և ռադիոհեռուստատեսային կոմիտեի նեկավարությանը՝ պահանջելով թույլ տալ Ֆիլմի ցուցադրումը: Հատկանշական է, որ բողոքագիրը կազմվել էր կնեսետի պատգամավոր Յահի Զարանի կողմից, որը ստորագրել էին շատ պատգամավորներ, իրավաբաններ, գիտնականներ: Սակայն չնայած նրան, որ այդ օրվանից Խորայելում փոխվեցին շատ կառավարություններ, ֆիլմն այդպես էլ կրան չրարձրացավ:

ԱՄՆ-ի կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևի մերժումից հետո Խորայելի կնեսետի պաշտպանության և միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովի տասնինգ անդամներ՝ Յահի Զարանի գլխավորությամբ, 1989 թ. հոկտեմբերին հանձնաժողովի անունից հայտարարություն տարածեցին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զրիված հայերի իշխատակի հավերժացման ջանքերը պետք է ըմբռնվեն և աջակցություն գտնեն հրեաների կողմից, քանզի Հոլորոստի կամ ցանկացած այլ ազգի զանգվածային ոչնչացման թերագնահատման կամ ժխտման ցանկացած փորձ իր էությամբ արտասովոր է⁶⁹: Հատկանշական է, սակայն, որ հանձնաժողովն իր հայտարարության մեջ չէր գործածում «ցեղասպանություն» բառը՝ Հայոց ցեղասպանությունը բնութագրելով որպես զանգվածային ոչնչացում և դրանից առաջ հատուկ շեշտադրելով Հոլորոստը:

Յա. Առորոնն իր աշխատանքն ավարտում է՝ փորձելով բացատրություն գտնել Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ նման վարքագիրի համար՝ եզրակացնելով, որ հենց սիրնիզմի շահերն ու խնդիրներն էին ստիպում բռնել երիտրուքտերի, այսինքն՝ ազդեսայի կողմը, կամ էլ ոչինչ չանել⁷⁰:

Ակնհայտ է հրեա հետազոտողի մեծ ցանկությունը՝ որևէ կերպ արդարացնել Հայոց ցեղասպանության տարիներին իր հայրենակիցների դրսորած հակամարդկային վարքագիծը, քանզի կատարվածը, իիրավի, համամարդկային առես էր: Բնական է նաև, որ Յա. Առորոնը հասուն շեշտադրում է «արձագանքողներին», որոնք, նրա կարծիքով, հրեական համայնքում գոյություն ունեցող կանոնները չպահպանող բացառիկ մարդիկ, անկախ մտածողներ էին, որոնք ըննադատաբար էին վերաբերվում փիլիստական դրվածքին⁷¹: Սակայն Առորոնը Հայոց ցեղասպանությանն «արձագանքողների» առանձին, բացառիկ քայլերը չափազանցնելով և առաջին պլան մղելով՝ փորձում է քողարկել ու արդարացնել Պա-

67 Տե՛ս Առորոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 491:

68 Նոյն տեղում, էջ 495:

69 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 503:

70 Տե՛ս Առորոն Յա., նշվ. աշխ., էջ 510:

71 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 511:

ղետինի հրեական համայնքի և սիոնիստների վարքագիծը, որոնք եղանակ էին ստեղծում հրեության շրջանում:

Դրա ակնհայտ վկայությունն այն է, որ հեղինակն այդպես էլ չի կատարում իր խկ բերած փաստերից ու դատողություններից բխող հաջորդ կարևոր եզրահանգումը, որ հրեաների «սովորական անտարբերությունն» այսօր վեր է ածվել Խրայել պետության «սովորական ժխտման», ինչը ոչնչով չի տարբերվում Հայոց ցեղասպանության թուրքական ժխտողականությունից: Ուրեմն՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Խրայել պետության այսօրվա ժխտողական դիրքորոշումը Հայկական հարցում սիոնիստական շարժման հիմնադիր ժեռդոր Հերցելի տեսակետների ու մոտեցումների ժառանգական շարունակությունն է:

Ցավոր, բայց հայեցակարգային հարցերում Յափր Ալուրոնի թույլ տված ոչ ձիշտ և սուրբեկտիվ ծևակերպումներից ու եզրակացություններից, աշխատանքում տեղ են գտել նաև որոշ փաստական սխալներ: Վյագես, հեղինակը գրում է, որ Սևի պայմանագիրը ուժի մեջ մտավ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին⁷², մինչդեռ այն ստորագրվել է այդ օրը, կամ գրում է, որ Վիլսոնի իրավարար վճռով Հայաստանին հատկացվեց 75.000 քառ. կմ տարածք⁷³, մինչդեռ իրավարար վճռով Հայաստանին միացվելու էր մոտ 103599 քառ. կմ. տարածք⁷⁴:

Յափր Ալուրոնը, Թեհելերյանի դատավարության հետ կապված, նշում է, որ այս տեղ իբրև հայերի զանգվածային կոտորածների ապացույցներ ներկայացվեցին Էսվեր փաշայի հրամանների պատճենները⁷⁵, մինչդեռ հայտնի է, որ դատավարության ընթացքում ներկայացվել են գերազանցապես թալեարի գաղտնի հեռագրերը⁷⁶: Չենք բացառում, որ նշված սխալները կարող են նաև կրկնակի թարգմանական հետևանական հետևանաբար լինել, բանցի հետազոտությունը հայերեն է թարգմանվել ոչ թե անգլերեն բնագրից, այլ ուստերեն հրատարակությունից:

Սակայն Յափր Ալուրոնի ծավալուն հետազոտության՝ տարբեր լեզուներով հրատարակումը, անգամ վերը նշված թերություններով, սխալներով ու բացընդուներով հանդերձ, պետք է խիզախություն համարել մի երկրում, որը պաշտոնապես ժխտում է Հայոց ցեղասպանությունը:

Բայց անկախ դրանից՝ անթույլատրելի է, եթե Հայոց ցեղասպանության պատմության հայեցակարգային հարցերում կողմանակալ դատողություններով, անավարտ եզրակացություններով, իր հայրենակիցների վարքագծին երեմն նույնիսկ արհեստական արդարացումներ գտնելու մղումներով առաջնորդվող, ինչպես նաև՝ փաստական սխալներով առատ այս գիրքը Հայաստանում հրատարակվել է առանց հայկական տեսակետն արտահայտող առաջարանի:

Կարծում ենք՝ օտարազգի հետազոտողների՝ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գրքերը Հայաստանում թարգմանելու և վերահրատարակելու դեպքում դրանք պետք է նախապես ընտրված ենթարկվեն համապատասխան մասնագետների կողմից և հարստացվեն հայկական տեսակետն արտացոլող պատշաճ առաջարանով ու հարուստ ծանոթագրություններով:

Հակառակ դեպքում ստացվում է, որ մենք լիովին կիսում ենք օտար հետազոտողի բոլոր մոտեցումներն ու եզրակացությունները, այդ թվում՝ այնպիսիք, որոնք այս կամ այն չափով հակադրվում են պատմական ծշմարտությանը և հետազույթ կարող են օգտագործվել Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների

72 Ալուրն Յա., նշվ. աշխ., էջ 90:

73 Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 90-91:

74 Տե՛ս Բարսեղով ՅՕ.Ղ., Արբիրային որոշումը պատմական հայության համապատասխան հարցումը մոտեցումների մասին՝ այսօր այս կամ այն չափով հակադրվում են պատմական ծշմարտությանը և հետազույթ կարող են օգտագործվել Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների հարցում (հոդվածների ժողովածուություն), Եր., 2012:

75 Ալուրն Յա., նշվ. աշխ., էջ 98:

76 Տե՛ս Սահմանադրության համապատասխան հարցումը՝ այսօր այս կամ այն չափով հակադրվում են պատմական ծշմարտությանը և հետազույթ կարող են օգտագործվել Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների հարցում (հոդվածների ժողովածուություն), Եր., 2007.

ու նենգափոխողների կողմից՝ լրացուցիչ խոչընդոտներ ստեղծելով այդ հանցագործության դատապարտման ու դրա հետևանքների հաղթահարման ձանապարհին:

Արմեն Ց. Մարուբյան
Պակու. զիկ. թեկնածու

**YAIR AURON, THE BANALITY OF INDIFFERENCE, ZIONISM
AND THE ARMENIAN GENOCIDE**

“Zangak” publishing house, Yerevan, 2013, 583 p.
Armen Ts. Marukyan

**ЯИР АУРОН, НЕОБЪЯСНИМОЕ РАВНОДУШИЕ.
СИОНИЗМ И ГЕНОЦИД АРМЯН**

Издательство “Зангак”, Ереван, 2013, 583 с.

Армен Ц. Марукян